Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri

ABDULKADİR MACİT

Özet: Bu makalede XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki münasebetler ele alınmaya çalışılmış ve bu çerçevede taraflar arasındaki münasebetlerin niteliği dinî saiklerin etkisiyle siyasi, askerî, sınai gibi daha pek çok mühim alanlarda olduğu arşiv belgeleri ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır. Arşiv belgeleri, Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki münasebetlerde bir nevi ittifak havasının olduğunu göstermiştir. Bu ittifak havasının doğmasına taraflar için birer tehlike olarak görülen Şii İran ile devamlı güneye yayılma siyaseti takip eden Çarlık Rusya'sı neden olmuştur. Bu araştırma ile bir taraftan İslam âleminin lideri ve hamisi olan Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'daki Müslüman Türk Hanlıklarına karşı takip ettiği siyaset ortaya konulmaya, diğer taraftan da Hokand Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu izah edilmeye çalışılmıştır. Neticede Osmanlı Devleti, pek çok sebepten dolayı münasebetlerde temkinli durduğu hâlde, Hokand Hanlığı Osmanlı padişahlarına daima bağlı kalmış; Osmanlı ülkesinden gelen her isteği "emir" telakki etmiştir.
Anahtar Kelimeler: Hokand, Buhara, Hive, Türkistan Hanlıkları, Osmanlı Devleti.

Abstract: In this article, I tried to examine the relationship between XIX. century Ottoman Empire and the Khanate of Kokand. In this context, the nature of relations between the parties, under the influence of religious motives, was introduced in political, military, industrial areas in light of the archival documents. Archive documents showed that the relationship between the Ottoman Empire and the Khanate of Kokand was a kind of alliance. The reasons for emergence of this alliance were Shiite Iran and the continuous spread of Tsarist Russia. This research, on the one hand, examines the policy of Ottoman Empire in Central Asia and on the other attitudes of Kokand Khanate to Ottoman Empire.
Key Words: Kokand, Bukhara, Khiva, Khanate of Turkestan, the Ottoman Empire.

Atıf©: Macit, Abdulkadir, "Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri", *İLEM Yıllık*, yıl 4, sayı 4, 2009, ss. 67-81

Osmanlı-Hokand münasebetlerinin meydana gelişi, tahlili ve alanları ile ilgili -arşiv belgeleri ışığında- araştırma yapılması, şimdiye kadar -genel tarihlerde görülen bazı bölümler, kayıtlar ve değinmeler dışında- bildiğimiz kadarı ile müstakil bir incelemeye konu olmamıştır. Bu sebeple bizce, Müslüman Türk tarihinin ve kültürünün ihmal edilen bir sahasının araştırmasını yaptığımız bu makale, başlığına da ismini verdiği üzere, Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında bir asırlık süreçte cereyan eden münasebetleri içine almaktadır. Araştırmasını yaptığımız bu münasebetleri daha iyi anlayabilmek için, öncelikle Hokand Hanlığı'nı, hanlığın tarihini ve genel olarak Osmanlı-Türkistan hanlıkları münasebetlerini açıklamamız gerekmektedir.

Hokand Hanlığı

Hokand Hanlığı, 1710-1876 yılları arasında başşehri Hokand olarak Fergana bölgesinde hüküm süren Türkistan'daki üç hanlıktan (Buhara, Hive) birisidir. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan ve kervan yollarının kesiştiği Fergana Vadisi'nin güneybatısında yer alan Hokand Hanlığı'nın tarihi, XV. asrın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. Hokand Hanlığı, Fergana Vadisi'nde kurulması sebebiyle "Fergana Hanlığı" olarak da geçmektedir. Aynı zamanda İslam coğrafyacıları Hokand'ı, 'Huvâkand' ve 'Huvâkend' şeklinde de ifade etmektedirler.[1]

Buhara Hanlığı'ndan ayrılmak suretiyle kurulan Hokand Hanlığı, Osmanlı Devleti tarafından Türkistan'ın birliğini bozacağı endişesiyle önceleri hoş karşılanmadı. Ayrıca bölgeye dair Osmanlı başşehrine ulaşan haberler daha çok Buharalı elçiler vasıtasıyla geldiğinden Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın ortasına kadar Hokand Hanlığı'nı tanımaktan kaçındı. Nitekim Muhammed Ömer Han (1809-1822), İstanbul'a bir elçi göndererek Osmanlı padişahından kendi hâkimiyetinin tanınmasını ve bunu göstermek üzere tuğ, nâme ve kılıç yollamasını istedi.[2] Ancak Osmanlı Devleti Hokand'ın Buhara'ya ait olduğunu ileri sürerek isteklerini yerine getirmedi.[3] Daha sonraları Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki ilişkilerin düzeldiği anlaşılmaktadır. Hokand Hanı Muhammed Ali Han (1822-1842) 1837'de İstanbul'a bir elçi göndererek ordusunun eğitimi için öğretmen, subay ve malzeme talep etmiştir. Bunu başka elçilik heyetleri izlemiştir. Bunun üzerine Hokand'a ilgi duyan Babıâli, hanlığın durumu hakkında bir rapor hazırlayarak padişaha arzetmiş ve Hokand hanına bir cevâbnâme-i hümâyun yazılarak tevecüh gösterilmiştir.[4]

1 Catherina Pouol, "Hokand", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 214.
2 Arize, bk. BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 36547.
3 Takrir, bk., BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 36551.
4 BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 657/32100/C.

Bu teveccüh Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı'nın arasının açılmasına sebep olmuş, 1842 yılında Buhâra Hanlığı ile yapılan savaş, Hokandlıların yenilmesi ile sonuçlanmıştır. Bunun sonucunda Hokand Hanlığı bazı şehirlerini Buhara Hanlığına terk etmek zorunda kalmıştır.[5] Bu düşmanlık 1865'e kadar devam etmiş hatta Buhara Han'ı Emir Muzaffer 1865'te Hokand şehrini de kuşatmıştır. Emir Muzaffer'in bu kuvveti, Rusların Taşkent'i işgal etmek için Hokand'a karşı kıyasıya savaştığı bir zamanda her iki devlet için bir faciadan başka bir sonuç doğurmamıştır.[6]

Bu karışıklıklardan da faydalanan Rusya, 1850'de başlattığı işgalini asrın son çeyreğinde tamamlamış oldu. Merkezi Hokand olduğu için Hokand Hanlığı adıyla tanınan bu devlet, 1876'da Ruslar tarafından ilhak edilinceye kadar bağımsızlığını korudu.[7]

Hokand Türkleri Nakşîbendi ve Kadirî şeyhlerinin liderliğinde 1878, 1882, 1892, 1893, 1898 ve 1916 yıllarında Ruslara karşı ayaklanmışlarsa da sonuç alamamışlar, Hokand'ın ikinci bir Kafkasya olmasından korkan Ruslar, isyanları kanlı bir şekilde durdurmuşlardır.[8]

Çarlık yönetiminin devrilmesinden sonra 25 Kasım 1917'de Orta Asya'nın Bolşeviklere karşı politikasını tespit etmek üzere Hokand'da toplanan IV. Türkistan Müslümanları Kongresi'nin ardından Türkistan Millî Muhtariyeti ilan edilmiştir. Ancak bu ilk Türkistan millî hükûmetinin parası ve askeri yoktu, öte yandan Bolşeviklere karşı mücadele etmek için Buhara Hanlığı'na yapılan başvuru da olumlu karşılanmamıştı. 1918 yılı başlarında Hokand'ı top ateşine tutan Bolşevikler, Ermeni Taşnakların da yardımıyla Şubat 1918'de şehri yakıp halkı kılıçtan geçirdiler. Hokand'da kurulan ve Bolşevikler tarafından devrim karşıtı olarak kabul edilen millî hükûmet birkaç ay kadar devam edebilmişti; ancak bu hareket Türkistan'ın bağımsızlığı için yeni bir devrin başlangıcı sayıldı. 1924'te Türkistan birçok cumhuriyete bölünürken Hokand, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kaldı.

Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Münasebetleri

Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasında ilk münasebetlerin XVI. asırda başladığı görülmektedir. Bununla beraber taraflar arasındaki münasebetlerin siyasi hareketlilik, coğrafi bölge şartları ve tarihî serüven olarak daha önceki asırlara kadar uzandığı bilinmektedir.

5 Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları: Buhâra Özbek Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VIII, Ankara, 2002, s. 572-74.

6 Baymirza Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul, 1975, s. 37.

7 Tahsin Yazıcı, "Fergana", *DİA*, c. XII, s. 376.

8 Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", *DİA*, c. XVIII., s. 215.

Makalemizin evvelinde, Osmanlı Devleti'nin, Hokand başta olmak üzere Türkistan hanlıkları ile olan münasebetlerinde var olan birkaç hususu belirtmemiz gerekmektedir: Birincisi, Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasında vuku bulan yakınlaşmada her iki tarafı tedirgin etmiş olan Şii İran'ın en büyük rolü oynadığıdır. Ayrıca taraflar arasındaki münasebetlerde, vesikalar ışığında da değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin, Türkistan Hanlıkları ile iş birliği yapmasına amil Şii husumeti, İran'la sulh yapıldığında yumuşamış ve antlaşma esnası veya sonrasında Türkistan hanlarına izhar ettiği himayekâr tavrı askıya almak durumunda kalmış olduğudur. Ancak, ortaya çıkan bu tip hukuki sebeplere rağmen, Hokand Hanlığı başta olmak üzere Türkistan hanlıkları ve liderleri, Osmanlı padişahlarına daima bağlı kalmışlar ve onların her ricasını bir emir telakki edip yerine getirmeye çalışmışlardır.

Dikkati çeken ikinci husus; Osmanlı Devleti, İran ve Rusya ile yaptığı sulh antlaşmalarına sadık kalmış ve Türkistan hanlıklarının da bu hususta çok hassas davranarak yapılan antlaşmalara sadık kalmaları gerektiğinin tavsiyesini yapmış olduğudur. Bununla Osmanlı Devleti, devletler arası antlaşmalara ne kadar riayet ettiğini ortaya koyduğu gibi, dost düşman bütün ülkelerin de muahedelere uymalarını tavsiye ederek, örnek bir hukuki seviyede bulunduğunu göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nin Orta Asya siyasetinde dikkati çeken üçüncü hususu; Buhara Hanlığı'na diğer hanlıklara nazaran daha çok ehemmiyet vermiş olmasıdır. Hâlbuki Türkistan'da, Buhara'nın yanı sıra 1512'den beri devam eden Hive Hanlığı ile istiklalini 1710'de ilan etmiş olan Hokand Hanlığı da bulunmakta idi. Ancak Buhara'nın ön planda olmasına en büyük sebep olarak son iki hanlığın Buhara (Özbek) hanlığı sinesinden çıkmış olması gösterilebilir. Zira Osmanlı Devleti ile ilk teması kuran ve Şii İran'a karşı müttefik olan Özbek Hanlığı olmuştu. Hive'nin 1512'de istiklalini ilan etmesine rağmen Özbek Hanlığı, Türkistan'da hâkim unsur olarak varlığını devam ettirmiş ve Osmanlı Devleti ile münasebetlerde en büyük ağırlığı olan devlet olmuştur. Onun için, Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki münasebetlerde Özbek Hanlığı'nın devamı olan Buhara Hanlığı daima ilk sırayı işgal etmiş ve bu durumunu Rus işgali olan 1868 tarihine kadar sürdürmüştür.[9]

İfade edilmesi gereken dördüncü husus da Buhara Hanlığı'nın, Hive ve Hokand hanlıklarını kendine rakip gördüğü için, İstanbul'dan gönderilen Nâme-i Hümâyûnlardan umumiyetle onlara bahsetmemeyi kendi menfaati açısından uygun bulmuş olmasıdır. Bu arada Osmanlı Devleti de yukarıda ifade ettiğimiz üzere, başlangıçtan beri Buhara Hanlığı'nı kendine muhatap edindiği için diğer hanlıkları pek nazar-ı dikkate almamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu siyaseti, Türkistan hanlıkları arasında şikâyetlerin doğmasına sebep olmuştur.

9 Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyâsî Münâsebetler (1775-1875)*, Ankara, 1994, s. 17-18.

Bu hususların bahsi sonrasında gerek diplomasi gereği "denge politikası"nın, gerek uluslararası ilişkilerin gerekse de Rusya ile olan münasebetlerin, Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki münasebetlerde etkili olduğunu görmekteyiz. Nitekim Avrupa cihetine açılamayan Çarlık Rusyası, XVI. asrın ortalarından itibaren Asya'ya doğru yayılmaya başlamıştır.[10] Bu dönemden itibaren Ruslar, Orta Asya'da kendilerinden ekonomik ve askerî alanlarda geri durumda olan Türkistan hanlıkları cihetinde yayılmayı devam ettirmişlerdir. Türkistan hanlıklarının istilasına başlamasından önce Ruslar, Hristiyan Avrupa'nın ileri gelen devletlerine, devletler arası hukuka riayet etmeyen Müslüman Orta Asya hanlıklarını "*civilization*'a (medeniyete) geçireceğiz" propagandasını yaparak, kendilerine karşı yükselebilecek itirazları bertaraf etmeyi büyük çapta başarmışlardır.

XVI. asırdan sonra İran'ın, XVIII. asırdan sonra Rusya'nın, Çin'in ve İngiltere'nin Orta Asya ülkelerini, devletler arası hukuku hiçe sayarak işgal etmeye başlamaları Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki politik ve kültürel ilişkilerin inkıtaya uğratılmasında en önemli amiller olmuşlardır.

Rusların, Çinlilerin ve İngilizlerin, Türkistan topraklarına yönelik işgal hareketleri, ister istemez Türkistan hanlıkları arasında hızlı bir diplomatik ilişkiye sebep olmuştur. Ülkeleri yabancılar tarafından işgale uğrayan Türkistan Hanlıklarından Hokand Hanlığı liderleri de, diğer hanlık liderleri gibi yardım isteyen mektuplar ve elçilerle Osmanlı Devleti'ne başvurmuşlardır.

XIX. asrın başlarından itibaren Osmanlı Devleti, belki de içine düştüğü buhranın ciddiyetini anladığı ve bu hâliyle mütecaviz Rusya'ya karşı başarıyla mücadele etmenin güçlüklerini gördüğü için umumi siyasetinde olduğu gibi, Türkistan siyasetinde de daha itidalli olmaya gayret etmiştir. Nitekim Osmanlı hükûmeti, Türkistan hanlıklarını devamlı ikaz ederek onların birbirleriyle uğraşmamalarını, mümkün olduğu kadar Rusya ile bir ihtilafa sebebiyet verilmemesini, antlaşmalara riayet edilmesini ve karşı tarafın herhangi bir şikâyetine fırsat verilmemesini tavsiye etmiştir.

Türkistan hanlıkları ise Osmanlı Devleti'nin tavsiyelerinin aksine, dostluk ve beraberlikten uzak bir devir yaşıyorlardı. Buhara ve Hive'nin Merv bölgesi hâkimiyeti için yaptıkları uzun mücadelenin arkasından bu sefer Buhara ve Hokand arasında başlayan manasız rekabet ve birbirlerinin iç işlerine müdahale hareketleri başlamış bulunuyordu. Sınırlarına kadar gelip dayanmış olan Rus işgaline karşı, tavsiye edildiği gibi, birlikte mücadele etmek yerine, kendi aralarında çekişmeleri, Türkistan hanlıklarının en büyük talihsizlikleri olmuştur. Rusların bu iç mücadeleden istifade ile Buhara'yı bilhassa Hokand'a karşı destekler görünmesi, Hokand'da bir grubun Buhara hâkimiyetini istemesi, Emir Muzaffer (1861-1885)'in bir kısım Hokand

10 Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11 (1981), s. 279-302.

arazisini işgal ederek Buhara'ya ilhak etmesi gibi olaylar dolayısıyla hanlıkların, Rus işgalinden önce enerjilerini tüketerek zayıf düşmelerine sebep olmuştur.[11] Bu sebepten XIX. asrın ilk yarısı, Türkistan hanlıklarının birbirleriyle mücadele ettikleri bir devirdir. Bu mücadele yüzyılın sonuna kadar artarak devam edecektir.

Hokand Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetlerde gönderilen sefirlerin sayısının arttığı, irtibatın yoğunlaştığı ve karşılıklı iletişimin her alana yayıldığı dönem de, ifade ettiğimiz dönemdir. Bu dönem, münasebetlerin yoğunluğunu artırırken, işgalin ayak seslerinin de yoğunlaştığı bir dönem olacaktır. Bu durum karşısında taraflar arasındaki münasebetlerin, siyasî ve askerî alanlar başta olmak üzere çok yoğun ve geniş bir mecrada cereyan ettiği görülecektir.

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri

Buhara Hanlığı'nı Türkistan'daki diğer hanlıklardan ayıran özellikleri sebebiyle Osmanlı Devleti, Hokand hanlarının isteklerini ve başvurularını hep temkinli karşılamış ve verdiği cevaplarda tatminkâr olmamış aksine onlara uyarılarda bulunmuştur.

XIX. asrın ilk çeyreğinde başlayan bu başvurular karşısında Osmanlı Devleti, Hokand Hanlığı ile olan münasebetlerinde kesif bir gelişme ortaya koyar. Avrupa'da XVIII. asrın ikinci yarısında meydana gelen olaylar ve neticeleri, uğradığı pek çok maddi ve manevi kayıplar arasında Kırım'ı Rus nüfuzuna terk etmek zorunda kalması, Türkistan ile irtibatını Buhara Hanlığı üzerinden gerçekleştirmesi, bu durumun en başta gelen nedenlerinden bazılarıdır.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru bilhassa Buhara Hanlığı'nın Hokand'ı işgali bu durumun değişmesinde önemli bir etken olmakla birlikte, hanlıkların kendi aralarındaki çekişmeleri ve savaşmaları Osmanlı Devleti'nin güvenini zedelemiş ve münasebetlerin istenilen seviyede değil sınırlı seviyede devam etmesine neden olmuştur.

İfade edilen bütün bu sebeplere rağmen Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki münasebetler inkıtaya uğramamış, siyasi, askerî, sınai alanlar başta olmak üzere; eğitim, elçilerin ağırlanması ve talepleri gibi özel hususlarda da pek çok münasebet gerçekleşmiştir. Bu bölümde, taraflar arasında münasebetlere konu olan alanları, arşiv belgeleri ışığında ve tarihî seyri göz önünde bulundurarak açıklayacağız.

Siyasi Alandaki Münasebetler

Hokand Hanlığı, kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde olmaya özen göstermiş ve Hokand hanları, gönderdikleri mektuplar ile her fırsatta Dersaadete bağlı olduklarını ifade mahiyetinde Osmanlı padişahına "biat"

11 Mehmet Saray, a.g.e., s. 45-46.

etmişlerdir.[12] Bu biat sonucunda elde ettikleri itimat ve Osmanlı Devleti tarafından tanınmış olmanın sağlayacağı meşruiyet sebebi, iktidarlarını sağlamlaştırma ve komşu hanlık ve devletlere kendilerini kabul ettirme vesilesi olarak kabul edilmişti.

Hokand Hanları siyasi ilişkiler hususunda ülkelerini idare etmek üzere ya bir Osmanlı paşasının ya da bir Osmanlı şehzadesinin gönderilmesini istemişlerdir. 1820'lerde ve 1870'lerde istenen bu idareci zümresine Osmanlı kayıtlarında nasıl bir cevap verilmesi gerektiği veya verildiğine dair bir kayda rastlanmamıştır.[13] Bunlar mümkün değilse Osmanlı Devleti'nin Türkistan coğrafyasını sınırlarına katarak Türkistan'a vilayet sıfatının veya Türkistan hanlarına "'Hanlar Hanı, İller Hanı" unvanlarının verilmesini talep etmişlerdir.[14]

Bu yardım taleplerinin haricinde hanlıkların, Osmanlı Devleti'nden diplomatik yardım talebinde bulunduklarını görüyoruz. Rusya'nın devletler arası hukuku hiçe sayarak ülkelerine saldırdığını, büyük maddi zarara ve insan kaybına sebep olduğunu dile getirerek, bunun durdurulması için Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin tavassutunu istemişlerdir. Onların bu isteklerine de konjektürel şartlar gözetilerek, nasihatten başka bir cevap verilememiştir.[15]

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki vesikalarda da görüleceği üzere Osmanlı Devleti, Türkistan Hanlıklarına bir taraftan birbirleriyle iyi geçinmelerini tavsiye ederken, diğer taraftan da bu hanlıkların bilhassa Rusya ile olan münasebetlerinde dikkatli olmalarını, muahedelere riayet etmelerini ve karşı tarafın bu hususta herhangi bir şikâyetine fırsat vermemelerini tavsiye etmektedir. Bu tutumu ile Osmanlı Devleti, İslam âleminin önderi ve hamisi olarak, Türkistan hanlıklarının varlıklarını sulh ve sükûn içinde geçirmelerini sağlamaya çalışmaktadır. Hokand ve Buhara hanlarına gönderilen namelerde de görüleceği üzere Osmanlı Devleti, hanlıklar arasındaki mevcut olan düşmanlığı son derece yanlış bulmakta ve hanlıkların birbiriyle iyi geçinmeleri noktasında tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu minvalde Hokand ile Buhara Emirliği arasındaki münakaşa ve mukatele yapılan yazışmalarda dile getirilerek bunun çok fazla esef verici olduğu şu şekilde vurgulanmaktadır:

> "… gerek Buhâra elçisi, gerekse de Hokand elçisine tahrîri lazım gelecek Cevapnâme-i Hümâyûn iş bu iki hükûmet arasında bir vakitten beri zuhur etmekte olan mukatele ve muharabe duyulmuş olup Müslümanlar arasında bu şekilde kan dökülmesi hamiyet ve merhamet hilafına pek ziyâde mucib-i teessür olduğundan bunun derc ve ilave olunması…"[16]

12 Tafsilat için bk. Ariza, BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 36579.

13 Mehmet Saray, "Osmanlı Devleti'nin Türkistan Siyaseti", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. I, Ankara, 1999, s. 574.

14 BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 36565-A.

15 Buhâra Hâkimi Seyyid Emîr Nasrullah Mir Haydar Han'a; BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 12, 60.

16 BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 327/21154.

Osmanlı Devleti, Hokand Hanlığı'nın siyasî taleplerini yerine getirmekten şartlar sebebiyle geri durmuş ve bu hususta kendisine, Hokand hanlarına tavsiyeler vermekten başka bir yol çizememiştir. Hanlığın karşılaştığı sonucun böyle olmasında; Hokand'ın içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlık, hanlara yapılan tavsiyelerin yerine getirilmemesi, hanlıklar arasında bitmek bilmeyen mücadeleler, Hanlık bünyesindeki iç karışıklık, Rusya ile antlaşmanın yapılmış olması ve yeni bir savaşın göze alınamaması, ayrıca mesafenin uzaklığı gibi sebepler etken olmuştur. Osmanlı Devleti'nden umduğunu bulamayan Hokand hanları siyasi olarak İngiliz hükûmeti ve Hindistan Valiliği, diğer hanlıklar ve Rusya ile de münasebet kurmasına rağmen makus talihleri ile karşılaşmaktan uzak duramamışlardır.

Askerî Münasebetler

Türkistan hanlıklarının Osmanlı Devleti'nden istedikleri yardımın başında silah ve asker gelmektedir.[17] Bu içerikte top, tüfek, barut ve mermi imalinde gerekli malzemeler ile gerek silahları gerekse de madenleri işleyecek ustalar istemişlerdir.[18] Kaşgar hariç, maalesef Batı Türkistan'daki Hokand, Hive ve Buhara'nın bu isteklerine müspet cevap verilememiştir. Hâlbuki konu, Osmanlı hükûmetleri tarafından son derece ciddiye alınmış, ilgili meclislerde günlerce görüşülmüş ve yardım kararı da alınmıştır. Ne var ki, Türkistan hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasında Şii İran'ın geçit vermez bir set gibi bulunması, Kafkasların Ruslar tarafından işgal edilmiş olması istenen askerî malzemeyi gönderecek bir yol bulunmasına imkân vermemiştir. Silah yardımının haricinde istenen asker yardımı ise hiç mümkün olmamıştır. Zira bu yardımların istendiği devirlerde Osmanlı Devleti'nin hem Rusya ile sulh hâlinde bulunması hem de Rusya'dan çekinmesi dolayısıyla asker yardımını mümkün kılmamıştır. Bu istekte bulunan ülkelerin temsilcilerine gönüllü asker toplama tavsiyelerinde bulunulmuş ise de bundan da istenen netice çıkmamıştır.

Hokand hanları siyasî alanda olduğu gibi askerî alanda da, harp ile ilgili kitap ve askerî kıyafetler dışında, şartlar gereği yeterli yardımı alamamışlardır.

Dinî Mevzularda Münasebetler

Türkistan hanlıklarının Osmanlı Devleti'nden istekte bulundukları konuların başında gelenlerden biri de padişahların İslam âleminin halifesi olması dolayısıyla, dinî alandaki talepler olmuştur. Hac vazifesini ifa edebilmeleri için Türkistanlı Müslümanların belirli güzergâhlardan emniyet içerisinde seyahat etmelerinin sağlanması ve bu arada

17 Hokand Hanı Muhammed Ali Han'ın Osmanlı Pâdişâhı'ndan istediği silah ve askerî yardımı için bk. BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 781/36565/A. EK-II.

18 Hokand Hanı Ali Han'ın "Seferât-ı Mahsûsâ" ile göndererek isteklerini bildirdiği mektubu için bk. BOA, Hâriciye, Siyâsî, nr., 4/14, ayrıca EK-III.

onlara maddi yardımda bulunulması için yapılan ricaların hemen hemen tamamı yerine getirilmiştir. Bu hususta Osmanlı yöneticilerinin oldukça cömert davrandıkları, mevcut arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır.[19]

Gelen Elçilere Verilen Yardımlar

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında özellikle XIX. asrın ilk çeyreği ile son çeyreği arasında gelişen münasebetlerde taraflar arasında mevzu olan bir konuda gelen elçilere yapılan yardımlardır. Osmanlı Devleti'ne gelen Hokand sefîrlerine yapılan yardımlar; ikamet, iaşe, barınak, atiyye, harcırah, taâmiyye, tâyinat, harçlık, nevale, yol masrafları gibi ihtiyaçlarının karşılanması şeklindedir. Özellikle Seyyid Muhammed Ömer Han döneminden (1809-1822) itibaren gönderilen elçilerle başlayan bu münasebet, Hokand'ın işgal edilme serüveni (1865) sonrasında da devam etmiştir. Osmanlı Devleti, sadece Hokand sefirlerini değil, İstanbul'a gelen tüm diğer hanlık ve ülke sefirlerini de ağırlamak, onların ihtiyaçlarını karşılamak hususunda ziyadesiyle hassas olmuş ve bu konuda çok cömert davranmıştır.[20]

Elimizde bulunan arşiv belgelerinde gördüğümüz üzere, Hokand Hanlığı'ndan gerek resmî veya özel sıfatla elçi olarak, gerek ziyaretçi veya ilim tedrisatı talibi olarak, gerekse de hac ibadetini yapmak üzere Dersaâdete gelmiş olan tüm insanlara maddi yardımda bulunulması için yapılan tüm ricaların hemen hemen tamamı yerine getirilmiştir. Bu talebin yerine getirilmesinde Hokand hanlarının mektuplarının veya bizatihi şahısların kendilerinin başvurusu arasında çok fazla fark gözetilmemiştir. Bu hususta Osmanlı hükûmetinin gelen şahıslara oldukça misafirperver oldukları ve cömert davrandıkları belgelerden anlaşılmaktadır.[21] Bu durum Osmanlı Devleti'nin, tüm Müslümanların hâkimi ve hadimi olma vasfının zuhur etmiş olan bir uygulamasıdır.

Sefirlerin Yolculuklarına Dair Yazışmalar

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında münasebete konu olan bir diğer husus da Hokand elçilerinin özellikle hac ibadeti için Hicaz'a yolculuklarında, bölgenin yetkililerine ulaştırarak gerekli işlemlerin hızlanması için istedikleri ferman, emir veya şukkalardır. Özellikle Hicaz'a giden güzergâh üzerindeki valilere veya emirlere gönderilen bu yazılarda, sefirlere yardımcı olmaları, onların ikamet, yiyecek ve yol ücretlerini karşılamaya yardımcı olmaları gibi talepler iletilmekte idi.[22]

19 Hokand Sefiri Hacı Kurban Efendi, ailesi ve mahdumlarına atiye, maaş tahsisi ve yol harçlığı için bk. BOA, A. MKT.NZD, nr. 69/24; BOA, HR. MKT., nr. 54/40. Ayrıca, Hokand Sefiri Yakûp Bey'e verilen yardımlar için bkz., BOA, A. MKT.MHM, nr., 347/77; BOA, A.MKT.MHM., nr., 367/68. bk. EK V.

20 BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 657/32100. Ayrıca bkz., BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 681/33181.

21 BOA, Cevdet, Hâriciye, nr., 166/8291; BOA, A.)MKT., nr., 138/1.

22 BOA, Hâriciye, Mektûb-i Kalem, nr., 54/40. Ayrıca bk., BOA, İ.MVL, nr., 9114/249

Osmanlı hükûmeti, Hokand hanlarının siyasi ve askerî hususlardaki taleplerini arzu edilen derecede karşılayamamasına rağmen, sefirlerin gerek yardım isteklerini gerekse de gidecekleri memleketlerin idarecilerine yazılmasını istedikleri fermanları vermekten geri durmamıştır. Hokand elçilerinin talepleri doğrultusunda Osmanlı Devleti tarafından valiliklere veya emirliklere gönderilen bu fermanlar yerine ulaştığında, bölgenin idarecileri bunları, Devlet-i Aliyye'den gelen bir emir telakkisiyle gereği ne ise yerine getirmişlerdir.[23]

Sınai Alanındaki Münasebetler

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında cereyan eden ilişkilerde sanayi ile ilgili olan münasebet daha çok askeriye ve madencilik alanlarında gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Türkistan coğrafyasında her türlü alanda etkin bir durumda olmaya başlayan Hokand Hanlığı, askerî ve ekonomik durumunu daha da güçlendirmek amacıyla maden yataklarının tespiti ve geliştirilmesi alanlarına yönelmiştir. Ancak Türkistan coğrafyasında yaşanan olumsuzluklar bu alanlarda çalışma yapılmasına ve madenci ustalarının yetiştirilmesine engel oluşturmuştur. Bu hususta Hokand hanları Osmanlı Devleti'nden özellikle bölgelerinde bulunan maden ocaklarının işletilmesini sağlayacak ustalar istemişlerdir.[24] Ancak arşiv belgelerinde görüldüğü üzere Hokand'ın Dersaâdete mesafe olarak uzaklığı, Devlet-i Aliyye'de bulunan ustaların sayı olarak yetersizliği, mevcut olan ustaların gönderildiğinde dinleri ya da ırkları sebebiyle -madenciler çoğunlukla Rum ve Ermeni idiler- kendilerine uygun ortam oluşturamayacakları ve maliyetlerinin çok yüksek miktarlara ulaşacağı gibi sebepler madencilik alanındaki ustaların gönderilmesi için çok büyük engeller teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti, Hokand hanlarının istediği ustaların gönderilememesi eksikliğini, hanların talepleri doğrultusunda bu alanla ilgili tab edilmiş kitapları göndererek gidermeye çalışmıştır.

Yazışmalarda yer aldığı üzere Hokand hanlarının talep ettiği maden ustalarının gönderilememesi[25], Hanlık'ta bulunan maden yataklarının işletilememesine neden olmuştur. Neticede sanayi alanında ilerleme kat edemeyen Hokand Hanlığı, askerî alan ile ilgili silah yapımı ve geliştirilmesi, top, tüfek gibi ateşli silahların niteliğinin ve etkisinin artırılması gibi alanlarda geri kalmıştır. Bu durum, Rusya'nın ateşli silahlarına karşı mukavemet etme gücünü azaltmış ve işgalin sebeplerinden birisi olmuştur.

Karşılıklı Hediyeleşmeler

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasında gerçekleşen münasebetlerde her iki tarafında birbirlerine karşı, ilişkileri daha samimi bir düzeye taşımak ve siyasî münasebetlerde ki hediyeleşme usulünü yerine getirmek maksadıyla hediyeler tak-

23 BOA, A.)MKT.UM, nr., 78/443.

24 BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 781/36550.

25 BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr., 12, 58-59; BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 327/21154.

dim ettiklerini görmekteyiz.[26] Arşiv belgelerinden gördüğümüz kadarıyla, Osmanlı Devleti ile münasebetlerin çoğunlukla XVIII. asrın ilk çeyreğinden itibaren başlaması sebebiyle hediyeleşmenin de bu dönemden itibaren gerçekleştiğini ifade edebiliriz.

Eğitim Alanındaki Münasebetler

Türkistan hanları, sık sık Osmanlı idarecilerinden ülkelerindeki medreselerin sağlıklı bir şekilde eğitim verebilmesi için ders kitapları isteğinde bulunmuşlardır. Onların bu isteklerinin de tamamı yerine getirilmiştir.[27]

Türkistan hanlıklarının, Rus işgaline uğradıkları andan itibaren ısrarla talep ettikleri yardımların başında, ülkelerinde, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, ıslahat yapmak istedikleri dile getirilerek bu hususta acilen yardım talep etmişlerdir. İdadi, rüştiye, hukuk, top ve mühendislik dallarında okul açılması için öğretmen ve idareci isteğinde bulunmuşlardır.[28]

Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki eğitim ile ilgili münasebetler diğer alanlar kadar yoğun bir gündem oluşturmamıştır. Bu hususta Türkistan coğrafyasının XIX. yüzyılda içinde bulunduğu durumların da etkisi olmakla birlikte, Hokand Hanlığı'nın bu alana yeterli ehemmiyeti veremediğini de göstermektedir. Taraflar arasında yazışmaya mevzu olan eğitim hususundaki taleplere baktığımızda, dinî ve akli ilimler ile ilgili kitaplardan ziyade daha çok askerî veya sanayi alanlarını (özellikle madencilik) ilgilendiren, bu alanlar ile ilgili tab edilmiş kitapların teşkil ettiğini görmekteyiz.

Hokand Hanlığı'nın Osmanlı Devleti ile münasebet kurmasına sebep olan bu taleplerinin yanında, eğitim ile ilgili daha başka konular da bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Hokand ahalisinden olup Osmanlı Devleti'nin medreselerinde eğitim görmek isteyen öğrencilerin müracaatlarıdır.[29]

Bunlara ilave olarak, Osmanlı Devleti medreselerinde eğitimi devam eden veya eğitimini tamamlayıp hocalık veya idarecilik yapan Hokandlıların tayin, atama veya vefatları sebebiyle yerlerine başkalarının atanması gibi uygulamalar vuku bulmuştur.[30]

26 BOA, İrâde, Hâriciye, nr., 46/2206. Ayrıca bk. BOA, A. AMD, nr., 96/1.

27 Buhara Hâkimi Haydar Şah'ın Atabe-i Ulyâ-yı Hazret-i Tâcdâri'ye varid olan nâmesi için, h. 1229 (1813), BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, nr. 10, 226; Buhara Emirinin ricaları hakkında hükûmetin görüşünü aksettiren Sadaret Tezkiresi için bk. BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr. 35972. Ayrıca Hokand Hanı Muhammed Ali Han'ın Sefîri Zâhid Hoca ile talepleri hususunda yapılan mülakatın sureti için bk. BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 36565-A; bu mülakat sonrasında Harbiye Nazırından Sadârete gönderilen cevap için bk. BOA, Cevdet Hâriciye, nr. 1098. Bu hususta ayrıca BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 656/32089. Bkz. EK-IV.

28 4 Nisan 1871 tarihinde Buhara Meclisinin ve hükümdarının imzalarını taşıyan, Mesned-i Celîli Sadareti Uzmâ'ya Buhara Sefiri Abdulhay Efendi ve daha önce gönderilen Şeyh Süleyman Efendi'nin tahriratının tercümesi için bk. BOA, İrade, Hariciye, nr.15065, Lef 1, Sadrazâm'ın Tezkiresi, BOA, İrâde, Hâriciye, nr. 15225, Lef 1; Ayrıca, Hokand Hâkimi Muhammed Ali Han'ın talepleri için bk. Hatt-ı BOA, Hümâyûn Defteri, nr. 36565-A.

29 BOA, Hatt-ı Hümâyûn Defteri, nr., 36565-A.

30 BOA, MKT.MHM, nr., 4/72.

Sonuç

İrtibatın daha önceki yüzyıllara kadar gittiği Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki münasebetler, daha çok, XIX. asrın ilk çeyreğinden başlayarak yüzyılın sonuna doğru artarak devam etmiştir. Bu irtibatın sağlanmaya başladığı dönem, XVI. yüzyılın başlarıdır. Bu asırda, Şii İran'ın yarattığı huzursuzluğa karşı duyulan husumet sebebiyle başlayan Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki münasebetler, bilahare zuhur eden Rus tehlikesi karşısında veçhe değiştirerek devam etmiştir. İran'ın aksine Rusya, devamlı olarak güneye yayılma siyaseti takip edince bu durum, Osmanlı Devleti ile Türkistan'daki Müslüman hanlıkların varlığını tehdit eder bir mahiyet kazanmıştır. Bu tehdit, Osmanlı Devleti'ne yöneldiği zamanlar İstanbul, Türkistan hanlıklarını, Rus tehdidi Türkistan hanlıklarına yöneldiği zamanlarda ise hanlıklar, Osmanlı Devleti'ni yardıma çağırmışlardır. Fakat taraflar arasındaki mesafenin uzaklığı ve Rus baskısı bu yardımın yapılmasına imkân vermemiştir. Bu yardımın gerçekleşmemesinde, Türkistan hanlıklarının birbirleriyle mücadeleyi sürdürmeleri de rol oynamıştır. Zira birlik ve beraberlik için yaptığı bütün ikazlara ve tavsiyelere rağmen Osmanlı Devleti, hanlıkların birbirleriyle uğraşmaya devam ettiklerini görünce, hanlıklara olan güveni zedelenmiştir. Bu durum ise hanlıklara yardım yollarını kapamış ve Ruslara karşı mücadelelerinde onların hiçbir yerden dış destek görmemelerine sebep olmuştur.

Özelde Hokand Hanlığı'nın, genelde ise Türkistan hanlıklarının, Rus istilasına karşı kendilerini koruyamamasının pek çok sebepleri arasında en mühimlerinden birisi, Türkistan hanlıklarının merkezî bir idareyi hâkim kılacak tek bir devlet yerine, parçalanmış üç dört küçük hanlıklar şeklinde bulunmalarıdır. Osmanlı hükûmetlerinin ve padişahlarının, onların birlik ve beraberlik hâlinde olmaları için yaptıkları tavsiye ve ikazlara rağmen, birbirleriyle uğraşmaları, varlık ve enerjilerini boşu boşuna harcamaları zayıf düşmelerine yol açmıştır. Hanlıklarının etrafı Rusya, İran, Çin ve İngiltere gibi hep hasım devletlerle çevrili olduğundan iktisaden zayıflamalarına ve dolayısıyla eğitim, ilmî ve askerî ilerlemede geri kalmalarına sebep olmuştur. Bu durumun neticesi olarak, Rusya'nın harp sanatından anlayan disiplinli ve ateş gücü yüksek kuvvetleri karşısında mağlup olmaktan kurtulamamışlardır.

Bu mağlubiyet sürecinin başlangıç tarihi olan XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Hokand Hanlığı, Osmanlı Devleti'ne bu durumu engelleyecek pek çok yardım talebi için müracaatta bulunmuştur. Arşiv belgelerinde de gördüğümüz üzere hemen her alanda gerçekleşen yazışmalar daha çok siyasi ve askerî alanlarda yoğunlaşmıştır. Bu talepleri, tedbiri elden bırakmadan yerine getirmeye çalışan Osmanlı Devleti, mesafenin uzaklığı ve özellikle Rusya ile olan mücadelesini göz önünde bulundurararaktan, uluslararası hareketlilikte denge politikasının da gereği olarak daha tedbirli davranmıştır. Siyasi konular ve asker gönderme gibi talepleri yerine getirilemeyen Hokand

hanları, top, tüfek, barut, mermi imali için gerekli malzemeler ile gerek silahların gerekse madenlerin işletilmesi için usta ve madenciler istemelerine rağmen geçit vermez siyasi ve coğrafi sınır engelleri sebebiyle isteklerine cevap alamamışlardır.

Osmanlı hükûmeti siyasi ve askerî alandaki taleplere istenilen şekilde cevaplar vermemesine rağmen, Hokand hanlarının kendilerine verilmesini istedikleri "Hanlar Hanı, İller Hanı" gibi unvanları hanlara vermeyi uygun bulmuştur. Ayrıca, Müslümanların hamisi ve hâkimi olan Osmanlı Devleti, Hokand Hanlığı'ndan gelen elçilerin hemen hemen tamamının tüm isteklerini yerine getirmeye çalışmış, ayrıca Hicaz'a gitmek isteyenlere de her türlü yardımı yapmaktan imtina etmemiştir. Bunun yanında hanlığın bünyesindeki medreselerin daha sağlıklı bir şekilde eğitim verebilmesi için ders kitapları taleplerini de yerine getirmiştir.

Netice olarak diyebiliriz ki Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı arasındaki münasebetlerin niteliği dinî saiklerin etkisiyle siyasi, askerî, sınai gibi daha pek çok mühim alanlarda olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yukarıda izah etmiş olduğumuz sebepler dolayısıyla temkinli davranmasına karşılık, Hokand Hanlığı Osmanlı padişahlarına daima bağlı kalmış; Osmanlı ülkesinden gelen her isteği "emir" telakki etmişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

I. M. Cevdet Hâriciye nr.; 6/282, 25/2246, 30/1389, 45/2098, 46/2256, 46/2258, 93/4637, 114/5699, 85/4235, 102/5087, 47/2301, 61/3009, 48/2389, 129/6424, 1/48, 160/7954, 45/2246, 181/9003, 8291, 1098, 166/8291.

II. Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi, nr., 781/36553, 1352/52817, 781/36563, 657/32100, 657/32100/A,B,C,D,E,G-N, 656/32089/A, 656/32089, 781/36565, 781/36566, 681/33181, 681/33181/A, 781/36572, 781/36565/A, 781/36550, 681/33181/A, 472/23101, 781/36564, 1397/56118, 1397/56129, 1398/56206, 36579.

III. Nâme-i Hümâyûn Defterleri, nr., 4, 5, 10, 11/253.

IV. İrâde Tasnifi, Hâriciye, nr: 6/282, 30/1389, 45/2098, 45/2101, 47/2258, 46/2206-2, 47/2258, 53/2519, 173/9441, 177/9757, 186/10348, 192/10791, 193/10890, 194/10956, 194/10984, 215/12493, 217/12583, 233/13785, 327/21154.

V. İrâde Tasnifi, Dâhiliye, nr., 492/33324, 539/37468, 560/38891, 588/40902, 713/49880.

B. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Evrâk Nr., 6515, 8332, 8358 i, E. 8358, E. 5805, E. 5489.

C. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

Revan Kitaplığı, nr. 1958, 104-108-b; 1958, 108 b-11b; 1958, 156 a -158 a.

D. Kaynak Eserler

Ahmed Cevdet Paşa, **Cevdet Tarihi,** İstanbul, 1309.

Ahmet Lütfi Efendi, **Tarih-i Lütfî,** İstanbul, 1328.

Alpargu, Mehmet; **"Türkistan Hanlıkları: Buhâra Özbek ve Hokand Hanlığı"**, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002.

Arkun, Yılmaz; **Türkistan Milli Mücadelesi ve Hokand Cumhuriyeti,** Bitirme Tezi, İ. Ü. Edb. Fak. Tarih Bölümü, İstanbul, 1977.

Asrar, Ahmet; **Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin Dini Siyaseti ve İslam Âlemi,** İstanbul, 1972

Barthold, W., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan,** Hz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.

Barthold, W. **"Hokand"**, *İA*, İstanbul, 1988

Çoyakoğlu, Mustafa; **"Hokand Muhtariyeti Hakkında",** *Yeni Türkistan Dergisi*, İstanbul, 1927.

Gündoğdu, Abdullah; **"Türkistan'da Osmanlı-İran Rekabeti"**, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara 1999

İnalcık, Halil; **"Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü, 1569",** *Belleten Dergisi*, İstanbul, 12/46 (1948).

Kitapçı, Zekeriya; **Türkistan'da İslamiyet ve Türkler,** Konya, 1996.

Konukçu, Enver; **"Hokand Hanlığı"**, *DİA*, İstanbul, 1998.

Kurban, İklil; **Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949),** Ankara, 1992

Kütükoğlu, Bekir; **Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri I (1578-1590),** İstanbul, 1962.

Mokeev, Avabek; **"Hokand Hanlığı Tarihine Ait Yeni Bilgiler"**, *BİR*, İstanbul, 1977.

Orhunlu, C.; **Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhisler (1597-1607),** İstanbul, 1970.

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, T.C. Başbakanlık, Ankara, 1992.

Pouol, Catherina; **"Hokand"**, *DİA*, İstanbul, 1998.

Saray, Mehmet; **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyâsî Münasebetler (1775-1875),** Ankara, 1994.

Saray, Mehmet; **"Sibirya, Buhâra, Hîve ve Hokand Hanlıkları"**, *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu*, Ankara, 1985.

Saray, Mehmet; T**ürkistan Türkleri,** İstanbul, 1984.

Sarıyar, Ayten; **XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı-Özbek Münasebetleri,** İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi (Genel Kitaplık nr. 202), İstanbul, 1985.

Şah, Rızâu'l Hak; **Osmanlıların Şark Siyaseti (1539-1658),** A.Ü.D.T.C.F. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1998.

et-Taberi, Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr, **Tarîhu'l-Umemi vel-Mülük,** Tahkik M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1967.

Togan, A. Zeki Velidi; **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,** İstanbul, 1942.

Unat, Faik Reşit; **Osmanlı Sefirleri ve Seferatnâmeleri,** Ankara, 1968.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı; **Osmanlı Tarihi,** Ankara, 1954.

Üstün, İsmail Safa; **"İran: Safevîler'den Günümüze Kadar",** *DİA*, İstanbul, 2000.

Vambery, Arminius; **Traoels in Central Asia**, Çev. Ahmet Özalp, İstanbul, 1993.

Yalçınkaya, Alaaddin; **Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan -1856'dan Günümüze-,** İstanbul, 1997.

Yazıcı, Tahsin; **"Fergana",** *DİA*, Ankara, 1999.